

«МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
І ВІННИЧЧИНА: ДО 150-РІЧЧЯ
ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ»

Книгу видано за сприяння
ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ та
ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

Наукові редактори

О. В. Логінов, Л. І. Семенко, С. П. Шароварська

Відповідальна за випуск

К. І. Висоцька

Літературний редактор і коректор

О. В. Бродзь

Технічний редактор

М. І. Журунова

Друкується за рішенням Науково-методичної ради

Вінницького обласного краєзнавчого музею

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Г 91 **Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції
«Михайло Грушевський і Вінниччина: до 150-річчя від дня народження», 28-29
вересня 2016 р. /**Вінницький обласний краєзнавчий музей. - Вінниця: 2018. - 332
с.: іл.

ISBN 978-617-583-237-0

© Вінницький обласний краєзнавчий музей, 2018

На обкладинці: Михайло Грушевський. Портрет роботи художника Фотія Красицького.
1907 р.

ВІННИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції

**«МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
І ВІННИЧЧИНА: ДО 150-РІЧЧЯ
ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ»**

Вінниця, 28-29 вересня 2016 р.

**Вінниця
2018**

ЗМІСТ

Висоцька К. І. Вшанування пам'яті М. С. Грушевського на Вінниччині	8
З ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ НАУКОВЦЯ, ПУБЛІЦИСТА І ПОЛІТИКА М. С. ГРУШЕВСЬКОГО. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
Романюк І. М. Михайло Грушевський і Вінниччина	14
Лапшин С. А. Дослідження М. Грушевським проблем функціонування правління гетьманського уряду	23
Трухманова С. Л., Пилипчук В. Л. Михайло Грушевський - історик, соціолог з подільським корінням.....	31
Криворучко О. І. Проект «західної орієнтації» національного державотворення у статтях Михайла Грушевського (1917-1918)	40
Войнаровський А. В., Мазур І. В. Організація видавничої діяльності М. Грушевським в УСРР у 1920-х рр.....	45
Адамчук О. В. Останні роки життя та діяльності М. С. Грушевського	52
ДЕРЖАВНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО	
Кравчук О. М. Спогади Віктора Приходька про діяльність Михайла Грушевського у період Української революції	62

С. Л. Трухманова, В. Л. Пилипчук МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ - ІСТОРИК, СОЦІОЛОГ

З ПОДІЛЬСЬКИМ КОРИННЯМ

Невелике українське село Сестринівка Козятинського району Вінницької області стало символом, що поєднав Вінниччину з визначною постаттю української історії та політики - М. С. Грушевським, який теоретично і практично очолював націотворчий процес, на величезному архівному матеріалі показав безперервність історії українського народу від часів Київської держави і довів, що український народ, як і всі інші слов'янські народи, має своє власне коріння. Саме Михайлом Грушевським було створено «історичну схему історії України, в якій наголошено тяглість і нерозривність українського історичного процесу, який охоплював державні і бездержавні періоди історії України» [1, с. 11]. М. С. Грушевський обґрунтовує власну історію, «яка радикально переділила колишній імперський історичний простір й уможливила постання і повноцінний розвиток української історичної науки та модерної нації» [2, с. 9]. На думку С. Плохія, «націоналізуючи українське минуле, він почав процес деконструкції російської історії» [2, с. 407]. Головною метою наполегливої праці М. Грушевського як історика було об'єктивне висвітлення історичного минулого українського народу, підтвердження його природного права на власну історію та культуру.

Можна без перебільшення назвати Сестринівку духовною основою формування світогляду першого лідера незалежної України. Тут народилася і жила мати Михайла Сергійовича, Глафіра Захарівна, тут вона вийшла за професора Київської духовної семінарії Сергія Грушевського, тут провів своє життя дідусь Михайла Сергійовича - місцевий священник Захарій Оппоков.

Вплив української культури виявився надзвичайно сильним і тривалим, зумовив духовне становлення Михайла Грушевського, а спостереження відбилися у його науковій діяльності та творчості, на довгий час повернувши його наукові пошуки до порівняльної антропології, а згодом і до соціології. У Відні визначним істориком та громадсько-політичним діячем М. Грушевським був заснований Український соціологічний інститут, який проводив культурно-просвітницьку, лекторську та видавничу діяльність (1919-1924 рр., надруковано 13 книг). Перший історико-соціологічний центр в Україні був заснований ним як «Кабінет примітивної культури» під керівництвом доньки вченого, соціолога Катерини Грушевської.

У 1924-1933 рр. центр видає журнал «Первісне громадянство», у науковій та видавничій роботі якого М. Грушевський бере активну участь.

Сам М. Грушевський називав себе істориком-соціологом, підкреслюючи важливість соціологічного аналізу історичної інформації. В. П. Степаненко вважає, що умовно соціологічні інтереси вченого можна позначити як два напрями. Перший був пов'язаний з Українським соціологічним інститутом та соціологічно-антропологічними проблемами суспільного розвитку. За Грушевським, цим повинна була займатись «генетична соціологія» (альтернативні назви «динамічна» або «історична» ним згадувались, але не вживались). Другий напрям був пов'язаний з діяльністю М. Грушевського як громадсько-політичного діяча і мав практично-політичне значення.

Найбільш повно соціологічні погляди вченого представлені у праці «Початки громадянства (генетична соціологія)», що опублікована у Відні в 1921 р. як результат роботи вченого над теоретичним курсом, який був прочитаний ним у 1920-1921 рр. в Українському соціологічному інституті. Назва у французькому перекладі звучить як «виникнення суспільства чи суспільності», що було дуже близько до актуальної тематики теоретизувань європейських вчених даного періоду. Як основне питання М. С. Грушевський ставить наступне: «Що таке суспільство та завдяки чому воно можливе?», намагається висвітлити причини і фактори створення соціальності, виникнення й існування людського суспільства.

Поштовхом до наукових пошуків стало усвідомлення фундаментального соціокультурного зрушення, що змінило усі сфери людської життєдіяльності, особливо виразно проявило себе в індустріальних країнах Заходу на початку ХХ ст. і дістало назву «модернізація». Сутність її полягає у змінах традиційних форм суспільності на індустріальні модернізовані капіталістичні відносини, з'являється виразне протиставлення «традиційне» - «індустріальне». Грушевський пише: «Доба, котру переживаємо, стоїть під знаком реакції проти індивідуалізму і клясовості новішого «цівілізованого ладу» та повороту до колективізму і солідарності! Стоїмо, очевидно, перед одним з тих великих переломів в провідних мотивах людства, котрі воно не раз переживало. Все ясніше се стає мені всякий раз, коли від біжучих фактів перехожу до студій соціальної еволюції в минулому. Іще більш укріплююся в переконанню про рішачою роллю в вічних змінах людського життя сеї неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування переваги то одних, то других» [3, с. 4].

Вчений відзначає, що у цей період спостерігається криза у традиційній сім'ї, триває поглиблена спеціалізація праці на підприємствах, зростають великі індустріальні центри, триває прискорена урбанізація... Як наслідок, суспільство втрачає цілісність, за словами Е. Дюркгейма, засновника французької соціологічної школи, «органічна солідарність» поступається «механічній», виникають проблеми соціального порядку, ціннісно-нормативних систем, які не завжди можуть забезпечити нормальну життєдіяльність суспільства. Але суспільство, що базується на так званій колективній свідомості та є прикладом «органічної солідарності», залишалось, на його думку, інструментом збереження цілісності суспільства взагалі.

М. Грушевський уважно студіює наукові здобутки Е. Дюркгейма, разом з багатьма дослідниками на рубежі століть захоплюється дослідженням традиційних суспільств, вивчає численні етнографічні матеріали, факти порівняльної антропології та друкується у часописі «Первісне громадянство та його пережитки на Україні».

Європейські вчені акцентували увагу на ключових моментах, що зумовлюють цивілізаційні зрушення. Так, наприклад, у теорії Е. Дюркгейма еволюція соціуму пов'язувалась з процесом подальшої диференціації та спеціалізації структур і функцій суспільства внаслідок демографічної скупченості населення та розподілу праці. К. Маркс вбачав основою еволюції суспільства виробничий фактор, який встановлює залежність соціального процесу від форм організації виробництва, а також постійні соціально-економічні суперечності продуктивних сил і виробничих відносин. У концепції М. Вебера основним фактором суспільної еволюції є процес раціоналізації усіх сфер людського життя, характерний саме для буржуазних суспільно-економічних відносин. Матеріалістична система поглядів відомого антрополога Л. Моргана схематизувала процес соціального розвитку людства до розподілу на дикунство, варварство та цивілізацію.

М. Грушевський критично ставиться до популярної морганівської схеми еволюції суспільства, вважає неможливим її застосування при вивченні слов'янського матеріалу [3, с. 7]. Уперше вчений формулює свій висновок про те, що вказана модель не може слугувати обов'язковою для всіх рас і народів у своїй «Історії України-Руси», що стала важливим емпіричним доказом в обґрунтуванні «генетичної соціології».

У формулюванні завдання соціології як науки Грушевський наголошує на потребі відкинути випадкове, вибирати основне і постійне, розмірковує: «Два основні питання перед усім ставить

собі генетична соціологія: Те що ми називаємо громадянством, чи суспільністю, себто організоване людське множество, об'єднане почутем своєї солідарності і організованими формами свого співробітництва, чи воно завсіди і скрізь, у всіх краях і у всіх народів, повставало з одних і тих самих, чи бодай приблизно подібних початків, і розвивалось одноставно, вповні чи приблизно, переходячи в певній послідовності коли не вповні тотожні, то бодай приблизно подібні організаційні форми співжиття і кооперації?» [3, с. 29]. Ретельно аналізуючи погляди багатьох дослідників, М. С. Грушевський доходить до висновку: «Не можна з категоричністю говорити про єдиний і тотожний початок людського життя, а тільки про приблизно-подібний». [3, с. 33].

Ідеї «генетичної соціології» формують власну оригінальну концепцію М. Грушевського, він створює свої «самостійні підходи» для аналізу східноєвропейського, зокрема українського, матеріалу.

Вихідна ідея «генетичної соціології», як її формулює сам автор, це - «неустанна конкуренція індивідуалістських та колективістських тенденцій і періодичне чергування то одних, то других», вписується у русло «органіцизму» Г. Спенсера та концепції «органічної солідарності» Е. Дюркгейма [3, с. 4]. В подальшому аналізі М. Грушевський критично підкреслює формалізм, спрощення законів розвитку суспільства, не увагу до колективу як творчої, організаційної, регулятивної сили, нехтування морально-етичним фактором у працях багатьох європейських вчених.

Вчений умовно виділяє три основні фактори, які постійно діють впродовж усієї історії людського суспільства: біологічний, психологічний та економічний [3, с. 40].

М. Грушевський наголошує на тому, що на початку еволюції суспільства найсильніше простежується дія біологічного фактора, з подальшим розвитком посилюється вплив психологічного чинника (релігія, традиції, мораль), пізніше вступає в дію і економічний чинник. Вчений робить висновок про те, що доводиться рахуватись, навіть зі становища послідовного детермінізму, з колективною психологією людської громади і тими елементами доцільності і моральної регуляції, які вона вносить.

На думку М. Грушевського, історична особа була продуктом свого часу та суспільного середовища, а людська воля завжди обмежувалась соціальним оточенням, але при цьому він заперечує марксистський детермінізм. Вчений виділяє такі закони-тенденції, як самоохорона роду, постійна диференціація, спадковість, виживання найбільш пристосованих, наслідування і вибір, залежність попиту і пропозиції, поділ праці.

М. С. Грушевський завжди приділяв значну увагу соціально-класовій структурі міста і села, державному устрою, суспільно-політичним процесам, етносоціології. Вже у його праці «Барське староство. Історичні нариси (XV-XVIII ст.)», яка вийшла друком у 1894 р., він ретельно описує становий устрій та суспільне управління. Вченого цікавлять проблеми соціального порядку, колективних уявлень, змін ціннісно-нормативних систем і традицій.

У своїй головній соціологічній праці «Початки громадянства (генетична соціологія)» М. С. Грушевський подає розгорнутий історичний матеріал, виділяє три основні стадії розвитку суспільства: початки суспільної організації, племінно-родова організація та процес її розкладу як перехід до класово-державного устрою.

На першій стадії розвитку суспільності Грушевський відзначає переважання біологічних факторів розвитку досоціальних форм організації з поступовим посиленням впливу психологічного фактора. На основі спільних звичаїв, традицій, культів формуються морально-нормативні функції, утворюється початкова сфера соціального. Глибокі зміни відбуваються у сфері родинних відносин та формах сім'ї, що ведуть до класичного «цивілізованого» подружжя. Вступають у дію також економічні фактори об'єднання людей у рід, плем'я.

На другій стадії вчений вирізняє панування племінно-родової організації та процеси її поступового розкладу під впливом економічної диференціації, приватної власності та відокремлення родини із загалу. Формуються органи влади та відповідні соціальні верстви (військова аристократія, релігійні та цивільні авторитети).

Розклад племінно-родової організації приводить до формування класів і держави на третій стадії розвитку суспільності. М. Грушевський ретельно аналізує теорії держави, створені Л. Морганом, Ф. Енгельсом, В. Вундтом та В. Леніним та описує варіанти переходу до класово-державного устрою в різних культурах і в різних народів, простежує наростання індивідуалізму проти колективістських засад спільності, нерівності проти егалітарності племінного братства, егоїзму проти групової солідарності. Розвиток класової держави супроводжується, на думку Грушевського, також появою нових релігій і культів, виникненням героїв і «кращих людей», поділом суспільства на чітко сформовані соціальні верстви з монархом на чолі.

В. П. Степаненко підкреслює, що, як народника-демократа за переконаннями Грушевського особливо цікавлять процеси демократизації влади, які є, на його думку, неминучими для певного історичного етапу розвитку класової держави. Безпосередню

причину суспільно-історичної необхідності «демократизації влади» Грушевський вбачає в наростанні суперечності між тенденціями концентрації та монополізації засобів і впливів влади в руках невеликої «владущої» верстви та її ж інтересами самозбереження й утримання влади, які можливі лише за умови «поширення бази», тобто залучення все ширших соціальних верств до участі у владних структурах. У процесі подальшої класової диференціації з'являється відмінний від старої традиційної аристократії новий клас - власники нового багатства, які вимагають підкріплення свого реального панівного економічного становища владним представництвом. Цей клас людей «нового багатства», за влучною характеристикою Грушевського, майстерно експлуатує так званий «народний інтерес», висуваючи гасла рівноправності, пускаючись у демагогію, гуртуючи навколо себе принижених і поневолених [3, с. 299].

Досліджуючи соціологію механізму влади, Грушевський доходить висновку, що панівна верхівка також еволюціонує в бік подальшого пристосування до демократичних вимог, присвоюючи право на вираз всенародної волі, асимілюючи у своєму середовищі соціальні елементи, які впливають на демократичній хвилі.

Серед основних методів і способів збереження панівною верствою влади вчений називає психологічну обробку обділених верств - нейтралізацію або послаблення їх почуття соціальної кривди, використання зверхніх, декоративних форм рівноправності й суверенності народу, тимчасове поліпшення умов життя, «чисто фізичне годування сього суверенного народу кандидатами на владу у різних формах, - більш або менш багаті і розкішні забави й учти», використання у якості ідеологічного забезпечення своєї влади мистецтва і, нарешті, такої могутньої сили, як національне почуття, «котрим владущі верстви, звичайно, стараються заповнити ту моральну порожняву, що з'явилася на місці зруйнованої їх роботою племінної солідарності, свідомості морального зв'язку, що була колись живою душею родово-племінного життя» [3, с. 300].

Окремою частиною «генетичної соціології» М. Грушевського, що має цілком самостійне значення, є розділ «Українські переживання» - дослідження «генетичної соціології» на суто українському етнокультурному матеріалі, аналіз проблеми походження суспільності в її різних історичних формах в українській культурі. Цей розділ не був завершений Грушевським, але вчений сподівався повернутися більш детально до цієї теми [3, с. 301-316].

Але й у такому вигляді - наукового нарису, що лише ставить проблему, не розв'язуючи її до кінця, - ця частина «генетичної соці-

ології» дуже важлива. Фактично М. Грушевський чи не вперше в історії української соціології свідомо ставить за мету дослідити величезний етнографічний та літературний матеріал з українознавства суто соціологічними методами, робить спробу розглянути його під кутом зору соціологічного, зокрема з позиції своєї «генетичної соціології».

До того ж серйозний доробок світової та європейської соціології щодо проблеми походження громадянства зовсім обминав так званий «слов'янський» та, зокрема, український матеріал. «Хотілося, - пише М. Грушевський, - зовсім натурально об'яснити ці пережитки, які заховались у різних слов'янських народів, в тім числі й українського, з загальної еволюції соціального життя і подружніх відносин - слов'янським матеріалом підкреслити загальну схему, дану згаданими дослідниками» (Баховеном, Мак-Ленаном, Леббо-ком, Морганом)» [3, с. 301]. Нагадаємо, що саме деякі розбіжності між фактами походження та еволюції суспільності у слов'янських народів та універсалізованою як загальною теорією походження суспільства Баховена - Моргана були однією з головних мотивацій Грушевського в дослідженнях своєї «генетичної соціології».

В «Українських переживаннях» М. Грушевський звертається до творчої спадщини видатних українознавців-етнографів: Миколи Зібера, Миколи Сумцова, Максима Ковалевського, Миколи Чернишова, Федора Вовка, польського філолога Миколая Змігородського; їхні праці були, за переконанням самого Грушевського, «зав'язками генетичної соціології в українознавстві». Микола Зібер, наприклад, у своєму дослідженні про братства та парубоцькі громади в Україні вказав на їх аналогію з поколінними організаціями інших народів і вбачав у них свого роду примітивні форми комунального подружнього союзу, вже залишеного представниками старших генерацій. Студії про українські парубоцькі громади були продовжені М. Чернишовим, який певний час навчався на медичному факультеті Бернського університету у Швейцарії. Харківський професор-етнограф Микола Сумцов у дослідженні «Досвідки» помітив сліди так званого «змішаного» або «комунального» шлюбу в українських звичаях і інтерпретував, зокрема, досвідки та вечорниці як форму пробного шлюбу» - перехід від полігамії до моногамії, але зазнав суворой критики з боку М. Чернишова, який підкреслював вплив економічного чинника на соціальні форми поведінки. Фактично з соціологічних позицій досліджував український весільний ритуал етнолог Федір Вовк.

Студії з української соціальної етнології з різних причин не були продовжені. Але саме вони, на думку М. Грушевського, могли стати потенційним джерелом для розвитку повноцінної соціології за європейським зразком. Намагаючись допомогти розвитку науки, Грушевський накреслює деякі перспективні методи роботи з величезним несистематизованим матеріалом з українознавства, що актуальні й досі.

Насамперед, це кваліфікована робота з українськими історичними пам'ятками та джерелами, з історичним матеріалом взагалі. Другим завданням є доповнення й розвиток етнологічних та етнографічних концепцій українських вчених з позицій нових досягнень соціологічної теорії (мається на увазі друге прочитання й соціологічне оновлення цих концепцій). Підкреслюючи цю особливість, Грушевський посилює акценти на соціологічному аналізі в ставленні до етнографічного матеріалу, інтерес дослідника до тих соціальних, економічних і культурних обставин, в яких відбувалися ті чи інші зміни соціальної поведінки.

Базуючись на цій соціологічній позиції інтерпретації фактів соціокультурного життя, такий яскравий і значний феномен української історії, як, наприклад, козацтво з його куренями, мораллю, відокремленням від родинного життя, може бути розглянутий, на думку Грушевського, не лише у вузьких рамках аналогії західноєвропейським братствам-орденам, а більш широко – як чоловіча організація, парубоцька громада, відома в історії різних воєвоєничих племен.

Справжній соціологічний підхід, вважає вчений, пропонуючи принципи своєї «генетичної соціології», означає багатогранний, комплексний, позбавлений однобічності аналіз соціальних фактів. Але соціологія кінця XIX - початку XX ст. не була позбавлена цього. Так, наприклад, в студіях із проблем походження суспільності головна увага дослідників була акцентована на еволюції сексуальних відносин, яка нібито й була головною причиною історичних змін сім'ї і, відповідно, всього суспільства. Поза зором дослідників залишались інші важливі фактори соціальної еволюції. Грушевський у своїй соціологічній концепції походження суспільності свідомо намагався позбутися багатьох вад сучасної йому суспільної теорії.

«Українські переживання», що підсумовують курс «генетичної соціології» Грушевського, є по суті науковим заповітом ученого, його переживанням за долю української гуманітарної науки взага-

лі й соціології зокрема. Наукове й громадське завдання книги Грушевського - сприяти відродженню інтересу до соціологічних досліджень, ще й сьогодні можна вважати цілком актуальним.

Ситуація кінця ХХ - початку ХХІ ст. з такими універсальними факторами, як наростаюча гетерогенність та суперечливість суспільних відносин, пробудження та активізація незавершених у деякій мірі етноформуєчих процесів, укладання та формування громадських відносин на значних територіях, проблеми творення соціального договору-контракту, гостра потреба формування громадського суспільства нарешті, - майже буквально в своїх головних тенденціях нагадує соціокультурну ситуацію рубежу ХІХ-ХХ ст.

У час трансформації основних суспільних цінностей, дебатів на теми «яке суспільство ми збудували і маємо будувати», як ніколи є серйозним фундаментальне питання: «а чи маємо суспільство взагалі» - суспільство, що в душі «генетичної соціології» Михайла Грушевського трактується як громадянство, спільність. Отже, проблеми «генетичної соціології» як основні проблеми розвитку людського громадянського життя сьогодні знову постають на порядку денному.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Винар Л. Михайло Грушевський - історик і будівничий нації: Статті і матеріали / Л. Винар. - К.; Нью-Йорк; Торонто, 1995. - 304 с.
2. Плохій С. Великий переділ: незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. - К., 2011. - 604 с.
3. Грушевський М. С. Початки громадянства (генетична соціологія) / М. С. Грушевський. - Відень, 1921. - 328 с.